

Szanowni Czytelnicy,

zapraszamy do lektury kolejnego numeru „Aparatu Represji w Polsce Ludowej 1944–1989”. Tematem przewodnim numeru jest rola aparatu represji jako podmiotu wykonawczego w systemie sowieckim. Aparat ten jest rozumiany szeroko jako ogół instytucji i organów służących do zdobycia i utrzymania władzy oraz realizujących partyjne wytyczne w systemach politycznych krajów podporządkowanych Związkowi Sowieckiemu i opartych na ideologii komunistycznej.

Blok studiów otwierają dwa artykuły poświęcone sowieckiej policji politycznej. Jakub Wojtkowiak na podstawie akt z archiwów ukraińskich, rosyjskich i łotewskich pokazał, jak zmieniała się kategoria „wroga” w sprawach prowadzonych przeciwko Polakom – oficerom Armii Czerwonej w okresie wielkiej czystki w ZSRS w latach 1937–1938. Janusz Kowalczyk opisał główne aspekty działalności 64 Dywizji Strzeleckiej Wojsk Wewnętrznych NKWD na Rzeszowszczyźnie w latach 1944–1946. To na jej barkach do jesieni 1945 r. spoczywała walka z antykomunistyczną partyzantką. Jej zadania przejął następnie Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego, a aktywność wojsk NKWD/MWD w 1946 r. ograniczyła się do ochrony komisji przesiedleńczych.

W dalszej części prezentujemy artykuł Witolda Bagieńskiego, który przedstawił organizację i działalność ogniw wywiadowczych Departamentu I MSW w krajach bloku sowieckiego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Ich aktywność miała własną specyfikę i odbiegała od modelu klasycznego szpiegostwa, była bowiem skoncentrowana na zdobywaniu niedostępnych oficjalnie informacji o polityce i sytuacji wewnętrznej danego kraju.

Pionom pomocniczym SB w woj. opolskim jest poświęcony artykuł Zbigniewa Bereszyńskiego, stanowiący kontynuację tematu podjętego w poprzednim numerze rocznika. Po opisanu pionów „B”, „T” i „W” autor przedstawia pionów „A” i „C” – a więc łączności szyfrowej i ewidencji – Komendy Wojewódzkiej MO oraz WUSW w Opolu.

Marcin Kasprzycki na przykładzie woj. krakowskiego omówił kwestię zwolnień funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa w związku z jego reorganizacją po

wydarzeniach Października '56. Autor nie tylko zrekonstruował przebieg redukcji zatrudnienia, lecz także na podstawie akt osobowych i zapisów ewidencyjnych przeanalizował szczegółowo powody zwalniania konkretnych funkcjonariuszy, a także motywacje tych, którzy sami rezygnowali ze służby.

Kolejny artykuł został napisany przez prawnika, Przemysława Piątka. Postulując interdyscyplinarne podejście do opisywania metod działania aparatu represji, autor poruszył problem represyjności – w ujęciu pejoratywnym – przepisów prawa karnego materialnego w pierwszej dekadzie Polski „ludowej” oraz w okresie stanu wojennego, a także jego sowietyzacji zarówno w zakresie instytucjonalnym, jak i interpretacyjnym.

Wojskowej Prokuraturze Rejonowej – jako jednemu z filarów systemu powszechnego terroru w Polsce po II wojnie światowej – został poświęcony artykuł Marty Paszek. Na przykładzie WPR w Katowicach autorka zaprezentowała strukturę tej instytucji, przybliżyła sylwetki kolejnych jej szefów, zakres obowiązków, zwróciła uwagę na jej marginalną rolę w kontaktach z funkcjonariuszami UB, a także omówiła prowadzone sprawy karne i podała przykłady łamania prawa przez prokuratorów wojskowych.

Ostatni artykuł głównego działu koncentruje się na pojęciu zbrodni sądowej. Wyszedłszy od prawniczej analizy tego typu zbrodni, Błażej Bawolik szczegółowo zrekonstruował proces prowadzący do egzekucji Zygmunta Szymanowskiego, byłego żołnierza wileńskiej Armii Krajowej i powojennej konspiracji, aresztowanego w 1948 r. w ramach akcji „X”.

Trzy artykuły składają się na dział „Aparat represji w innych krajach komunistycznych i totalitarnych”. Dwa z nich dotyczą Węgier. Attila Szakolczai opisał politykę prowadzoną przez Jánosa Kádára wobec dotychczasowych struktur aparatu bezpieczeństwa po stłumieniu powstania węgierskiego, a Zsolt Balázs Pétsy przedstawił specyfikę relacji między komunistycznym państwem węgierskim a Kościołami od 1945 do 1990 r., z uwzględnieniem m.in. roli Państwowego Urzędu ds. Kościoła, „ruchu księży pokoju” czy współpracy na tym polu z innymi państwami bloku. Z tekstem Pétsyego koresponduje artykuł Evy Vybíralovej i Bernda Schaefera. Autorzy opisali przypadek ks. Karela Simandla, wieloletniego współpracownika StB, dostarczającego informacje m.in. z Watykanu, którego kościelna kariera została w dużej mierze wykreowana przez czechosłowacką bezpiekę.

Dział „Varia” rozpoczyna się od przykładów działań aparatu represji wobec poszczególnych osób i środowisk. Otwiera go artykuł Łukasza Zarody poświęcony rozpracowaniu obiektowemu „Targowica”, które aparat bezpieczeństwa prowadził w stosunku do pracowników służb specjalnych II RP. Następny tekst, Zbigniewa Łagosza, ukazuje powiązania Teatru na Tarczyńskiej, istniejącego w latach 1955–1958, z działaniami SB w związku ze sprawą zabójstwa Bohdana Piaseckiego. Środowisko artystyczne teatru znalazło się w optyce zainteresowania policji politycznej jako podejrzane o udział w porwaniu syna Bolesława Piaseckiego. Przemysław Benken przedstawił działalność lokalnej działaczki NSZZ „Solidarność” Elżbiety

Potrykus – jedynej kobiety w składzie Krajowej Komisji Porozumiewawczej – w świetle materiałów operacyjnych koszalińskiej SB. Ostatni artykuł z tej serii, pióra Rafała Olberta, opisuje kontakty Andrzeja Olechowskiego z wywiadem i kontrwywiadem PRL oraz jego udział w grach operacyjnych prowadzonych przez te służby.

W dalszej części działu publikujemy artykuł Adama Dziuby o znaczeniu III Plenum KC PZPR z listopada 1949 r., na którym postawiono tezę o przeniknięciu wrogów wewnętrznych w szeregi partii, czego konsekwencją były kolejne fale czystek wewnątrz PZPR. Ostatnie dwa teksty poruszają zagadnienia dotyczące ideologii i języka. Gabriela Gajda przeanalizowała opinie cenzorskie odnoszące się do anglojęzycznych powieści zagranicznych z okresu stalinowskiego i po przełomie 1956 r., a prof. Danuta Jastrzębska-Golonka – posługując się metodologią językowego obrazu świata – rekonstruowała na podstawie języka dokumentów SB obraz postaw intelektualistów w okresie PRL.

Na blok biograficzny bieżącego numeru składają się teksty Pawła Sztamy i Pawła Fornala. Pierwszy autor opisał przypadek Jana Matejczuka, oficera śledczego MBP, skazanego w 1950 r. na karę śmierci za służbę w SS-Wachmannschaften, drugi zaś przedstawił przykład ponad czterdziestoletniej kariery w aparacie bezpieczeństwa na Rzeszowszczyźnie Zbigniewa Michała Rajchla.

Charakter źródłowy nosi edycja dokumentów poświęconych przeglądowi kadr i ocenie kwalifikacyjnej pracowników centralnej administracji państwowej PRL w okresie stanu wojennego. Materiały te, prezentujące jedną z form szeroko rozumianych działań represyjnych w odniesieniu do urzędników wspierających opozycję demokratyczną, opracował Paweł Skubisz.

Bieżący numer zamyka dział recenzyjny. Paweł Skubisz omówił książkę dziennikarki i historyczki Moniki Luft *Pejzaż z przemytnikiem. Jak wywożono z PRL dzieła sztuki i antyki* (Łomianki 2023), a Monika Komaniecka-Łyp monografię Ryszarda Kawalca o Departamencie Techniki MSW (Toruń 2024). Publikujemy również krytyczną recenzję książki Michała Siedziaki *Marian Jurczyk (1935–2014). Biografia polityczna szczecińskiej legendy „Solidarności”* (Gdańsk 2024) pióra Przemysława Benkena i Marcina Stefaniaka, wraz z odpowiedzią autora.

Jak zawsze, zapraszamy do współpracy badaczy zainteresowanych tematyką aparatu represji w Polsce „ludowej” i w innych państwach bloku sowieckiego. Zachęcamy także do udziału w konferencjach naukowych organizowanych pod patronatem „Aparatu Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” i do odwiedzenia naszej strony internetowej: <https://aparat.represji.ipn.gov.pl>. Znajdą tam Państwo m.in. artykuły z wcześniejszych numerów pisma oraz nagrania z konferencji naukowych i spotkań promocyjnych.

Justyna Dudek
Michał Wenklar
redaktorzy prowadzący numeru 23 (2025)